

самостоятельном жизненном пути доставила нам глубокое интеллектуальное и моральное удовлетворение. Мы часто вели с ним беседы преимущественно религиозно-философского содержания и в интимной обстановке уяснили для себя многое, что не могло вестись в лекционную программу.

Дважды я имел возможность посетить Петра Павловича уже в советскую эпоху и оба раза заставлял его бодро настроенным и так же глубоко погруженным в уяснение тайн христианской истины. Поэтому, когда дошла весть о его кончине, мое сознание никак не могло освоить того, что умолк этот живой пророческий голос. Но полученное от Петра Павловича интеллектуальное наследие и его высокий моральный облик, вдохновлявший к служению одной только правде, послужил бесценным вкладом в души его питомцев, вышедших на самостоятельную жизненную дорогу.

Архів Музею однієї вулиці. Без шифру. Оригінал, машинопис.

Liudmyla Pastushenko

Peter Kudriavtsev as Student and Professor of Kyiv Theological Academy

The article analyzes educational activity of Peter Kudriavtsev in Kyiv Theological Academy. The author concludes that Peter Kudriavtsev represents new generation of theological academy's professors.

Марина Ткачук

За що його засудили? (До історії вигнання з Київської духовної академії професора В. І. Екземплярського)

Статтю присвячено аналізу причин і наслідків звільнення з Київської духовної академії (1912 р.) професора Василя Екземплярського, відомого релігійного філософа і богослова початку ХХ ст.

З-поміж бурхливих подій, якими позначено життя Київської духовної академії початку ХХ ст., особливу увагу привертає «акція» вигнання одного з найвідоміших її професорів Василя Ілліча Екземплярського (1875 – 1933), здійснена у квітні 1912 року. Антураж надзвичайності цієї події надавало чимало чинників: і її несподіваність для самого «вигнанця», колег та студентів, що вшановували його як релігійного мислителя і взірця християнських чеснот; і принизлива форма «всеросійського повідомлення» (про своє звільнення Екземплярський, як і всі інші, дізнався з ранкових газет); і санкціонованість цієї «акції» вищою церковною владою – Св. Сино-

дом¹; і тяжкість звинувачення в «антиправославній» діяльності; і серйозність наслідків не тільки для професора, якому заборонили подальшу викладацьку діяльність, а й для членів духовно-академічних корпорацій, яких зобов'язали вийти з будь-яких «позацерковних» товариств під загрозою аналогічного покарання.

За що ж засудили Василя Екземплярського? Спробі знайти відповідь на це запитання і буде присвячено нашу розвідку. Але передусім коротко представимо самого «винуватця» події.

Василь Екземплярський народився в Києві, у родині священника і закончителя Іллі Екземплярського (згодом – високого церковного ієрарха, що завершив свій шлях у сані архієпископа варшавського і привіслинського)². Рано втративши матір, своїм вихованням і початковою освітою він завдячував саме батькові, у сліди якого й пішов, обравши духовну кар'єру. Видатні успіхи та здібності, виявлені ним під час навчання у Литовській духовній семінарії (1890 – 1896)³ та Київській духовній академії (1896 – 1901), дозволили йому залишитись у КДА для підготовки до професорського звання, а 1902 р. обійняти посаду в. о. доцента кафедри морального богослов'я. Здобувши ступінь магістра (1904 р.)⁴, В. Екземплярський був обраний доцентом (1905 р.), а згодом – екстраординарним професором цієї ж кафедри (1907 р.). Свою подальшу викладацьку і наукову діяльність він пов'язував виключно з рідною Академією, не висловлюючи жодного наміру залишити посаду й не даючи жодного приводу для дисциплінарних стягнень, а тим більше – звільнення. На підтвердження цієї тези достатньо навести характеристику Василя Екземплярського, надану йому під час сумнозвісної ревізії КДА у березні – квітні 1908 р. таким суворим пильнувачем «кустоїв», як архієпископ Антоній (Храповицький). Дещо дорікаючи професорові за надмірне захоплення проблемами «наличної жизни», а відтак наявності «публицистического элемента» у викладі предмета, преосвященний ревізор висловлює цілком позитивний загальний вердикт:

¹ Йдеться про указ Св. Синоду № 5004 від 10 (23) квітня 1912 р.

² Вихованець Київської духовної академії (1857 – 1861) Ілля Тихонович Екземплярський (1836 – 1905) викладав у Київській духовній семінарії, Колегії Павла Галагана і кількох гімназіях, служив священником Петропавлівської церкви (на Подолі). Особливу шану киян заслужив своєю благодійницькою діяльністю – передусім як засновник місцевого притулку для сліпих. Після смерті дружини (Ганна Семенівна Пилипєва, маги Василя Екземплярського, померла 1876 р.) вирішив присвятити своє життя Богові, але реалізував це прагнення тільки після того, як підросли його п'ятеро дітей. У 1885 р., прийнявши постриг під іменем Ієроніма, був висвячений чигиринським єпископом, вікарієм Київської єпархії. У 1885–1890 рр. служив настоятелем Київського Свято-Михайлівського монастиря, згодом був єпископом тамбовським і шацьким (1890 – 1894), литовським і віленським (1894 – 1898). З 1898 р. й до кінця життя обіймав (у сані архієпископа) Варшавську кафедру.

³ Литовська духовна семінарія діяла у м. Вільно.

⁴ Магістерську дисертацію «*Библейское и святоотеческое учение о сущности священства*» В. Екземплярський захистив 9 (22) вересня 1904 р.

«...горячо одушевленный, искренне и церковно верующий молодой лектор», «...его стремление быть современным и либеральным (в благородном смысле этого слова) ни на минуту не позволяет ему забывать точку зрения чистого Православия и Церкви»⁵.

То що ж тоді спонукало Св. Синод до сумніву у православності Екземплярського і рішення позбавити його не тільки кафедри, а й можливості викладацької діяльності? Щоб отримати відповідь на це запитання, вигнанцеві довелося, як свідчать архівні джерела, докласти неабияких зусиль – серед іншого, й добиваючись елементарної можливості ознайомитися із тим синодальним документом, який так радикально змінював його долю. Нарешті, відтворивши загальну картину «акції», Екземплярський вдався до того, щоб представити її публічно, аби бодай спробувати повернути своє спаплюжене на всю країну чесне ім'я⁶. «Моральна дія» – єдине, що залишалося «забороненому» професору в тій далекій від академічних норм ситуації, коли вердикт про службову невідповідність було винесено без жодного службового розслідування.

Ознайомлення зі змістом «акту обвинувачення» Св. Синоду⁷, а також аналіз чинників, що зумовили його появу, дозволяє нам здійснити спробу власної реконструкції однієї з найгучніших «справ», дотичних до академічного середовища, – так званої «справи Екземплярського».

Цілком очевидним, по-перше, є той прикрий факт, що безпосереднім поштовхом до «справи» став банальний «літературний донос» – лист ректора Київської духовної академії Інокентія (Ястребова) на ім'я митрополита київського Флавіана (Городецького), доправлений до Св. Синоду із супровідним поданням владики. «Речовим доказом» антиправославної діяльності Василя Екземплярського стала його стаття «Гр. Л. Н. Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей Христовых», вміщена у щойно оприлюдненому московським видавництвом «Путь» збірнику «*О религии Льва Толстого*»⁸.

Розглянувши подані «матеріали», члени Св. Синоду виявили і «склад злочину»: київський професор морального богослов'я, всупереч чинному духовно-академічному статуту, що вимагає від викладачів «строго православного образа мыслей и церковного направления» та виконання своїх функцій у «строго православном духе», зухвало і, як засвідчують

⁵ Антоний, архиеп. *Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года*. Почаев, 1909. С. 55 – 56.

⁶ Див.: Экземплярский В. И. *Несколько слов уволенного профессора духовной академии в защиту своего богословского направления // Экземплярский В. И. За что меня осудили?* К., 1912.

⁷ *Дело об увольнении от службы в академии экстраординарного профессора Экземплярского. 1912 год.* // Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. Ф. 711, оп. 3, спр. 3541. Арк. 1 – 2. Див. текст указу за вид.: Экземплярский В. И. *За что меня осудили?* К., 1912. С. 6 – 8.

⁸ *Сборник второй: О религии Льва Толстого*. М., 1912 (вийшов друком у січні).

шойно згадані лист і подання, *систематично* порушує статутні вимоги. Зокрема, він «дерзнул сопоставлять великого Учителя Церкви святого Иоанна Златоуста с отлученным от Церкви за отрицание ее и ее учения писателем графом Львом Толстым...», називати останнього «великим усопшим проповедником» і вбачати у його антихристиянському вченні шлях «в землю обетования». Переконавшись («по удостоверению ректора академии»), що таке неподобство «не есть случайное явление, но отражение общего направления деятельности и мирозозерцания Экземплярского», який дозволяє собі наплюжити «господствующее направление современного богословия», «дерзко оскорблять... некоторых почтенных академических представителей» цього напряму і «презрительно» називати його «казенным, официальным богословием», Св. Синод визнав діяльність професора «вредною» й ухвалив звільнити його з Академії⁹.

Отже, спробуймо розібратися, наскільки правомірними є обвинувачення на адресу Василя Екземплярського – передусім ті, що стосуються його «антицерковного» тлумачення релігійних поглядів Льва Толстого. Як відомо, письменника відлучили від Церкви в лютому 1901 р. Відповідний синодальний акт проголошував його «лжеучителем», який «в прельщении гордого ума своего дерзко восстал на Господа и Христа Его и на святое Его достояние, явно пред всеми отрекся от вскормившей и воспитавшей его Матери, Церкви Православной, и посвятил свою литературную деятельность и данный ему от Бога талант на распространение в народе учений, противных Христу и Церкви». У своїх численних творах він «проповедует с ревностью фанатика ниспровержение всех догматов Православной Церкви и самой сущности веры христианской... отвергает все таинства Церкви и благодатное в них действие Святого Духа...». Оскільки спроби «к его вразумлению» виявилися марними, а його самоусунення від «всякого общения с Церковью Православной» є свідомим і послідовним, «Церковь не считает его своим членом и не может считать, доколе он не раскается»¹⁰.

Відомо й те, що згаданий вердикт, підписаний вищими церковними ієрархами (у тому числі батьком Василя Екземплярського – архієпископом Ієронімом), спонукав Льва Толстого зовсім не до «каяття», а до гострої його критики¹¹ і чергових спроб відповісти на запитання: «В чем моя вера?» Відтак акт відлучення став початком відвертого протистояння між Толстим і православним духовенством, яке не припинилося навіть після смерті великого письменника.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3541. Арк. 1 – 2.

¹⁰ *Определение Святейшего Синода от 20–23 февраля 1901 года № 557 с посланием верным чадам православной Греко-Российской Церкви о графе Льве Толстом // Лев Толстой: pro et contra.* СПб., 2000. С. 345 – 346.

¹¹ Толстой Л. Н. *Ответ на постановление Синода от 20 – 22 февраля и на полученные мною по этому поводу письма // Там само.* С. 348 – 355.

Колективне переживання кончини Толстого, що охопило російське суспільство у листопадові дні 1910 р., спричинило нову хвилю піднесення інтересу до його постаті та ідей, не оминувши і релігійно-філософського середовища. Зокрема, навесні 1911 р. група філософів, що утворювали організаційне ядро московського релігійно-філософського видавництва «Путь», ініціювала підготовку збірника «*О религии Льва Толстого*», до участі в якому було запрошено низку провідних релігійних мислителів – з-поміж них і Василя Екземплярського. Грунтуючись на відомостях, уміщених у листуванні «путійців»¹², можна стверджувати, що його статтю «Гр. Л. Н. Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей Христовых» було прийнято до друку вже восени 1911 р. Її текст і став тим «рефератом», з яким він виступив на закритому засіданні Київського релігійно-філософського товариства 30 жовтня того ж року¹³. А в січні 1912 р. побачив світ і сам збірник, де ім'я київського професора опинилось у сузір'ї таких імен тогочасних світських релігійних мислителів, як Сергій Булгаков, Микола Бердяєв, Євген Трубецької, Володимир Ерн, Василь Зеньковський, Андрій Білий, Олександр Глінка.

Для з'ясування достатності підстав обвинувачення В. Екземплярського у прихильності до поглядів «нового лжевчителя» варто звернути увагу передусім на сутність задуму і зміст збірника «*О религии Льва Толстого*». Як наголошено у колективній передмові,

Задача настоящего сборника – представить соображения для критического анализа религиозного мировоззрения Толстого. <...> Именно в борьбе с толстовством, как с религиозною доктриною, и выражается наше почитание Толстого, а выяснением ее односторонности, ограниченности, наконец, противохристианского ее устремления мы хотим служить его же великой задаче, – религиозного пробуждения современного общества [курсив мій. – М. Т.]¹⁴.

Отже, як бачимо, збірник, присвячений осмисленню релігійного вчення Льва Толстого, жодним чином не мав на меті його апологетизувати, причому автори спеціально наголошували на принциповій розбіжності власних поглядів із толстовськими:

Отвержение им веры во Христа... и в его Церковь... проводит непроходимую грань между религией Толстого и нашим пониманием христианства [курсив мій. – М. Т.]¹⁵.

¹² С. Н. Булгаков – А. С. Глинке <11.04.1911. Москва – Симбирск> // *Взыскующие града. Хроника частной жизни русских религиозных философов в письмах и дневниках*. М., 1997. С. 386.

¹³ Филиппенко Н. Г. *Киевское религиозно-философское общество (1908 – 1918/1919): Эскизы к истории* // *Христианская мысль*. 2005, № 2. С. 263.

¹⁴ От издательства «Путь» // *Сборник второй: О религии Льва Толстого*. С. II – III.

¹⁵ Там само. С. II.

Варто наголосити, що гранично чітко окреслена ідейна «платформа» збірника – *«Религия Толстого не есть наша религия [курсив мій. – М. Т.]»*¹⁶ – увиразнювала особисту позицію кожного з його авторів. Недарма рідкісна суголосність думок учасників проекту не залишилася не поміченою рецензентами, з-поміж них – Федором Степуном, який писав:

Среди веских суждений о Толстом в сборнике нет ни одного, стоящего как бы в стороне от других, разделяемого лишь одним из авторов. Но мало того, каждый решающий мотив отношения к Толстому защищается в книге всегда несколькими статьями, защищается в нескольких контекстах и направлениях, благодаря чему книга и оставляет впечатление целостности и единства¹⁷.

Тож чи можна припустити, за такого однодумства, що один з авторів колективного збірника пристає, всупереч спільній позиції, на бік Л. Толстого чи висловлює свою прихильність до його вчення? Як наголошує сам В. Екземплярський, приймаючи пропозицію взяти участь у збірнику, він знав, що останній передбачатиме саме критичну оцінку релігійних поглядів Л. Толстого¹⁸, а отже, матиме не толстовський, а *антитолстовський* характер. Більше того, навіть факт надходження такої пропозиції до Екземплярського є переконливим свідченням не лише його авторитету фахівця і знавця предмета¹⁹, а й принципового неприйняття ним толстовського вчення²⁰.

Однак ні для київського професора, ні для решти авторів збірника *«О религии Льва Толстого»* неприйняття не розцінювалося як привід для цькування чи таврування «злісного богохульника». І завдання, і тональність збірника – геть інші, ніж у сповнених викривального пафосу памфлетах, спрямованих проти «Толстого-лжевчителя». Мета, що її ставили автори, – конструктивний критичний аналіз релігійного вчення мислителя й визначення, на його підставі, позитивного релігійно-церковного світобачення. Така творча критика ґрунтується на зовсім інакшому, ніж «партійність», принципі толерантного діалогу, приклад якого власне й демон-

¹⁶ Там само.

¹⁷ Степун Ф. А. [Рец. на]: *Сборник второй: О религии Льва Толстого* // Логос. 1911 – 1912, кн. 2 – 3. С. 307.

¹⁸ Экземплярский В. И. *Несколько слов уволенного профессора*. С. 5.

¹⁹ «С учением Л. Н. Толстого, – стверджує В. Екземплярський, – я был хорошо знаком, так как каждый год с академической кафедры излагал это учение и критически его оценивал как с философской, так и с историко-христианской точки зрения» (Там само).

²⁰ «Что касается моего отношения к Л. Н. Толстому, – зауважує В. Екземплярський, – то... в своем сознании и совести признаю себя, и перед другими себя исповедую, православно верующим христианином, принимающим во всей полноте исповедание греко-восточной Церкви. Поэтому само собою подразумевается, что догматических воззрений великого писателя я не разделяю и всегда искренно скорбел, что Л. Н. Толстой находился вне общения с Церковью и порицал многое, безмерно для меня высокое и святое, в ее учении» (Там само. С. 9).

струє Василь Екземплярський, чії принципові світоглядні розбіжності з Львом Толстим не заважають віддати належне тій палкій вірі в життєве значення євангельського морального вчення, що об'єднувало письменника з отцями і вчителями Церкви, хоча він писав про них як про «систематических извратителей христианской идеи вселенской любви»²¹. Здійснюючи порівняльний аналіз поглядів Льва Толстого і того з християнських отців, якого він найчастіше згадує «не без недоброжелательства, как... человека, много содействовавшего будто бы извращению истинного христианства»²² – Йоана Золотоустого, – Екземплярський доходить висновку: «Графа Толстого отделяет от св. Иоанна Златоустого полторы тысячи лет, но решают они один и тот же, центральный для христианской совести, вопрос о жизни по вере Христовой»²³.

Такий збіг, наголошує професор, не повинен викликати збентеження, адже йдеться про одне з вічних питань людського сумління. Бентежить natomiast інше: чому, стверджуючи життєвість християнських заповідей, російський письменник був щиро переконаний, що віднайшов нове, відмінне від церковного, розуміння проблеми взаємин між євангельським ідеалом та життям? Ба більше, чому слово Толстого було сприйняте як «нове одкровення» й у широких суспільних колах? Нарешті, чому «наше богословие в лице очень многих и многих его представителей с величайшей горячностью начало опровергать и этот пункт в учении гр. Толстого и... доказывать, что без убийства, побоев, войны, клятвы и т. д. мир существовать не может»?²⁴ І як сталося, що ці докази та захист «неправди життя» супроводжувалися християнською риторикою і посиланнями на Євангеліє?

Саме ці запитання є ключовими для розуміння суті й задуму розвідки В. Екземплярського, яку досі тлумачать як «виступ на захист» відлученого від Церкви письменника²⁵. Адже не Л. Толстого прагнув «захистити» професор морального богослов'я, а той, на його переконання, наріжний принцип християнської етики, згідно з яким «верховный святой идеал» має бути «пробным камнем качества и совершенства существующих жизненно-бытовых форм и отношений»²⁶. Це переконання у життєвості християнського ідеалу як моральної «планки», до якої мають підноситися людина і суспільство, дбаючи про щоденне духовне зростання, В. Екземп-

²¹ Экземплярский В. И. *Гр. Л. Н. Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей Христовых* // Экземплярский В. И. *За что меня осудили?* С. 22.

²² Там само. С. 23.

²³ Там само. С. 57.

²⁴ Там само. С. 58.

²⁵ Пор., зокрема: Проценко П. Г. *Лев Толстой как яблоко церковного раздора: Архиепископ Антоний против профессора Экземплярского*. [Електронний документ]. Режим доступу: http://religion.ng.ru/history/2008-11-19/7_tolstoy.html

²⁶ Экземплярский В. И. *Несколько слов уволенного профессора*. С. 14.

лярський проніс крізь усе своє нелегке життя, не стомившись і на схилі років стверджувати, що смисл життя людини, весь світ її цінностей (як особистісних, так і суспільних) визначається ідеалом, а вищий ідеал, втілений Христом, є єдиним життєдайним дороговказом до царства Істини і Свободи²⁷.

На переконання В. Екземплярського, плекання християнського ідеалу, на сторожі якого власне й мусить стояти Церква, несумісне з жодними компромісами, що до них, хоч як прикро, вдаються ті, хто мав би уникати цього в першу чергу, – представники духовенства і «офіційного», «казенного» богослов'я: перші часто-густо перетворюються на пересічних бюрократів і здириків замість того, аби бути носіями любові й морального впливу; інші перейняті тим, щоб довести суспільству, «будто життя – одно, а учение Христа – другое, что заповеди Его неосуществимы в жизни и нарушение их – зло неизбежное»²⁸. У підсумку ті й ті утверджують чужий і ворожий християнству, як релігії любові та самозречення, як заклику до жертви і служіння ближньому, спосіб життя, ґрунтований на егоїзмі, потуранні власним інтересам і бажанням, перетворюючи тим самим Христа в учасника й захисника «нашого несовершенства и нашей жизненной неправды»²⁹.

Слід віддати належне послідовності та принциповості, з якими В. Екземплярський обстоював абсолютне, нормативне значення християнських цінностей у житті людини і суспільства. Теза про те, що «не нужно и не должно следовать духу времени в понимании вечного и абсолютного, не нужно и не должно оправдывать зло жизни на основе христианства»³⁰, рефреном проходить крізь усі його твори. Зрозуміло, що така жива, незашкарубла думка, тяжіння до гострих тем, доволі рідкісна для зашореного духовно-академічного середовища прямота тверджень, здатність до полеміки і вміння обстоювати свою позицію не могли не дратувати опонентів, хоча слід віддати належне делікатності, з якою професор «старался не называть имен своих идейных противников», а тим більше підміняти аргументи «дерзкими оскорблениями»³¹.

Щоправда, неухильне дотримання норм полеміки, яке демонструють твори В. Екземплярського, знайшло гідну оцінку далеко не в усіх читачів. Уважний погляд на обставини «справи» київського професора не залишає сумніву в її інспірованості саме «ідейними противниками», причому, немає сумніву, з найближчого, духовно-академічного оточення. Адже цілком очевидно, що згадана стаття, присвячена відлученому від Церкви Льву Толстому, послужила тільки зручним приводом для розправи над «вільно-

²⁷ Див.: Экземплярский В. И. *Идеалы жизни* // Христианская мысль. 2006, № 3. С. 267 – 269.

²⁸ Экземплярский В. И. *Несколько слов уволенного профессора*. С. 15.

²⁹ Там само. С. 16.

³⁰ Там само. С. 17.

³¹ Там само. С. 12.

думним» професором, який насмілився не приховувати своїх думок. Кілька «висмикнутих» із контексту цитат, що фігурують у синодальному указі, надто дисонують із тональністю самої статті та збірника в цілому, не містячи достатніх підстав ані для висловлених звинувачень, ані для суворого покарання. Недарма текст статті подолав цензуру не лише перед публікацією, а й під час підготовки до засідання релігійно-філософського товариства³², а неупереджені читачі побачили в її авторі безкомпромисного «апологета нравственности, и прежде всего – нравственности в жизни»³³.

Відтак, зважаючи на те, що ініціатива «справи» виходила, як зазначено вище, від керманитів рідної Академії, справжні причини її появи слід шукати саме тут – у тій атмосфері підступу та інтриги, що зусиллями деяких членів професорської корпорації оповила академічне життя в останні десятиліття існування КДА. На початку ХХ ст. київська духовно-академічна професура була фактично розколотою на два табори – правих і лівих, консерваторів і лібералів. Перші обстоювали «нерушимые устои», другі усвідомлювали необхідність конструктивних змін, прагнучи перебудови академічного життя на засадах бодай елементарного самоврядування³⁴.

Як один із чільних представників ліберальних кіл КДА, Василь Екземплярський належав до числа ініціаторів та активних учасників усіх «перебудовних» процесів тієї доби – зокрема, підготовки «Проекту найбільш необхідних тимчасових змін і доповнень до чинного статуту православних духовних академій» (1905 р.)³⁵ та «Проекту статуту православних духовних академій» (1906 р.)³⁶; він же був одним із авторів збірника «*Правда о Киевской духовной академии*» (1910 р.)³⁷, що містив спростування

³² Филиппенко Н. Г. *Киевское религиозно-философское общество (1908 – 1918/1919)*. С. 263.

³³ Володин. *Проф. В. И. Экземплярский* // *Киевская мысль*. 1912, № 96. С. 7.

³⁴ Докладніше див.: Ткачук М. Л. *Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку ХХ ст.* // Київська Академія. Вип. 4. К., 2007. С. 149 – 165.

³⁵ Згаданий проєкт передбачав надання духовним академіям статусу науково-навчального закладу (а отже, визнання свободи наукового дослідження), дотримання принципу виборності академічного керівництва, розширення складу і компетенції Ради (у тому числі визнання її «вирішальною інстанцією» щодо присудження наукових ступенів), проведення конкурсного відбору при заміщенні професорських посад, запровадження в академіях інституту приват-доцентури, надання викладачам права закордонних стажувань. За задумом авторів проєкту, академії мали перетворитися із «закритих» станових шкіл на «відкриті» заклади, доступні для всіх, хто прагне і здатний отримати богословську освіту. Суттєвої трансформації мала зазнати й система академічного виховання, перебудована за принципом розумово-моральнісного впливу викладачів на студентів і поваги до гідності особистості.

³⁶ У своїх засновках цей документ поглиблював і уточнював положення вищезгаданого «Проекту найбільш необхідних тимчасових змін...».

³⁷ Намагаючись розплутати ту «сеть неправды, которой опутаны... целые стороны академической жизни» у звіті єп. Антонія (Храповицького), В. Екземплярський

сфальшованих, наклепницьких відомостей, поданих у згаданому вище звіті її «ревізора» єп. Антонія (Храповицького). Крім того, постать Василя Екземплярського була однією з найпомітніших у Київському релігійно-філософському товаристві, створеному за ініціативи «лівих» професорів КДА у 1908 р. (з 1909 р. він входив до її керівного органу). Як член Ради КДА, він завжди вирізнявся принциповою позицією в академічних питаннях і неодноразово вступав у суперечки із представниками консервативного табору – передусім із його «натхненником» і головним ідеологом Степаном Голубєвим.

Після проведення ревізій духовних академій, що відкрило шлях до скасування всіх «автономізаційних» напрацювань 1900-х рр., у житті ліберально налаштованої професури настала чорна смуга. Київські консерватори святкували перемогу, не пропускаючи жодної нагоди для зведення рахунків із порушниками «устоїв», презирливо охрещених ними як «кадеті». Затверджений у квітні 1910 р. новий статут православних духовних академій, попри те, що містив деякі позитивні моменти стосовно організації навчального процесу, поховав останні надії на оновлення академічного життя. За академіями закріплювався статус закритих вищих церковних училищ, їх пріоритетним напрямком визначалася підготовка до церковно-пастирської діяльності «переважно у священному сані»³⁸, внутрішнє життя академій жорстко підпорядковувалося синодальній та єпархіальній владі.

Що ж до загальної атмосфери, яка панувала у Київській духовній академії наприкінці 1900-х рр., то відчуті її допомагають свідчення очевидців та вміщені в протоколах засідань академічної Ради «отдельные мнения» учасників нескінченних «бойових дій» між двома таборами професорів. Не вдаючись до подробиць цих «воєн» (уявлення про їх перебіг, принаймні на «хронікальному» рівні, дає одна з останніх праць Василя Ульяновського³⁹), відзначимо лише, що, попри позірно «ідейний» характер, вони радше були протистоянням «своїх – чужих», яке забарвлювали особистісні антипатії, образи та «партійні» інтереси, не гідні професорської спільноти. Очевидно, що майже всі маневри на академічному «фронті» розвивалися за єдиним сценарієм і мали головного режисера в особі впливового церковного історика Степана Голубєва, що мав надійну підтримку в особах інспектора Дмитра Богдашевського, ректора

особливо наголошував на помилці, що її припустився преосвященний, довірившись «анонимному документу, заслуживавшему одного презрения» (див.: *Правда о Киевской духовной академии. Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года»*. К., 1910. С. 123, 130).

³⁸ *Устав православных духовных академий* // Труды Киевской духовной академии. 1910, № 7 – 8. С. 1.

³⁹ Ульяновський В. І. *Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах*. К., 2007. С. 92 – 155.

(а за сумісництвом – очільника київського відділення «Союза русского народа») єпископа Інокентія (Ястребова) та митрополита київського і галицького Флавіана (Городецького). Не отримуючи переваги всередині професорської корпорації, всі важливі «справи» Голубев вирішував, за свідченням своїх же прихильників, «благодаря митрополиту и Синоду». Про секрети перемог «правої партії» Михайло Поснов (тодішній помічник інспектора і доцент КДА) повідомляє таке:

Подсказы – в форме отдельных мнений – Синоду делает Степан Тимофеевич Г[олубев], который прямо делается историческою личностію в нынешней Академии. Он недавно, выражаясь судейским языком, выиграл безнадежный процесс. <...> Прот. Титов представил сверхшт[атного] экстра-орд[инарного] профессора арх. доц. Анатолия⁴⁰. Весь совет согласился ходатайствовать пред Синодом. С[тепан] Т[имофеевич] Г[олубев] остается при особом мнении – неудобно-де так быстро и сверх закона повышать монаха: сегодня семь лет не представлявший диссертации монах удостоивается степени магистра, завтра возводится в сан архимандрита, чрез день делается сверх штата э[кстра]-о[рдинарным] профессором; этим и объясняются многие ненормальности... оправдываются нареканія... Представьте себе, Синод, где заседает Антоний Вол[ынский], личный друг Анатолия, не утвердил постановления Совета. Теперь Степан Т[имофеевич] остается при отдельном мнении по поводу перехода доцента Фаминского с кафедры лат[инского] языка на литературу. Это мнение написано блестяще. Оно фактами и самыми естественными выводами из сопоставления их *добивает* [курсив мій. – М. Т.] Дроздова, давшего при представлении блестящую характеристику Фаминскому как латинисту, склонному к этому предмету чуть ли не с пеленок, а теперь чрез два-три месяца, и с соизволения того же Дроздова, переходящего на литературу. Что же касается Фаминского, то можно сказать, что С. Т. Голубев *прямо убивает его* [курсив мій. – М. Т.], как в свое время говорили, что Буренин убил Надсона⁴¹.

Способи, якими поборники «устоїв» протягували важливі для них рішення (передусім із кадрових питань), подекуди справді вражають увагу. Приміром, як свідчать протоколи, 5 (18) листопада 1910 р. академічна Рада розглядала питання про заміщення вакантних посад на кафедрі Святого Письма Нового Завіту та пастирського богослов'я⁴². За результатами голосування було обрано кандидатів, рекомендованих «лівими», – Василя Соколова і Віктора Фамінського (обидва пройшли підготовку за програмою професорських стипендіатів зазначених кафедр, що надавало їм суттєву перевагу над конкурентами). Згідно з рішенням Ради, саме їхні кандидатури належало подати на затвердження Св. Синоду. Але і результати голосування, й ухвалені рішення не зупи-

⁴⁰ Ідеться про Анатолія (Грисюка).

⁴¹ М. Поснов – Н. Глубоковскому. 1911 год, 24 декабря // *Сосуд избранный: Сборник документов по истории Русской Православной Церкви*. СПб., 1994. С. 118 – 119.

⁴² Згідно з духовно-академічним статутом 1910 р., її повна назва була дещо урочистіша: «кафедра пастирського богослов'я з аскетикою та гомілетикою».

нили очільників «правих». Разом із протоколом засідання Ради до Петербурга надсилаються «отдельные мнения» С. Т. Голубева і ректора еп. Інокентія (Ястребова), в яких обидва «ходатайствуют за утверждение не тех кандидатов, которые получили большинство голосов... но тех лиц, за которых высказалось меньшинство профессоров»⁴³, а саме – рекомендацій «правими» Михайла Поснова і Тимофія Лященка. Як завжди, тон задає «майстер жанру» Голубев («мнение» ректора виглядає блідою копією його епістоли), переконаний у тому, що «представляемые в Св. Синод протоколы выборов едва ли могут ознакомить высшую власть с положением дела по трактуемым вопросам с той наглядностью, как это можно сделать, *не стесняясь рамками сухой официальности* [курсив мій. – М. Т.]». У розлогіму тексті, що ледь уміщується на дванадцяти друкованих сторінках, професор не стільки наголошує достоїнства своїх кандидатів, скільки докладно інформує про подробиці засідання Ради, що постає під його невтомним пером як справжня «битва русских с кабардинцами»⁴⁴. У хід ідуть всі засоби (від посилення на «букву» статуту до цитування особистого листування, приватних розмов, біографічних «екскурсів», обвинувачень колег у «противозаконных поступках»), що могли би справити враження на членів Св. Синоду й увиразнити міру «потемнения и умственного и нравственного»⁴⁵ прибічників «так называемой автономии, или, лучше сказать, аномии»⁴⁶. При цьому і сам Голубев, і його одностумці постають втіленням усіх чеснот – людьми, для яких «интересы академии» стоять «гораздо выше личных отношений»⁴⁷. Вочевидь заради цих «интересов» поважний професор вдається й до інших засобів, що «були далекі від заявленого законного шляху й поваги до корпорації», залучаючи до «правильного» вирішення питання впливових осіб із вищих церковних кіл⁴⁸. Про результати цієї невтомної діяльності годі й говорити – указом Св. Синоду від 1 (14) грудня 1910 р. на посади призначаються кандидати, яких насправді ніхто не обирав, – Михайло Поснов і Тимофія Лященко⁴⁹.

«Отдельные мнения» Голубева, Богдашевського та еп. Інокентія (Ястребова), додані до протоколів засідань Ради КДА, а також приватне листування окремих духовно-академічних діячів дають цілком виразне уявлення про особливу неприязнь «правої» верхівки до Василя Екземплярського як до головного ідейного супротивника й натхненника ворожого та-

⁴³ Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1910 – 1911 учебный год. К., 1911. С. 210 – 211.

⁴⁴ Там само. С. 206.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. С. 204.

⁴⁷ Там само. С. 202.

⁴⁸ Ульяновський В. І. *Двічі професор: Степан Голубев*. С. 124 – 125.

⁴⁹ *Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1910 – 1911 учебный год* // Труды КДА. 1911, № 4. С. 500.

бору⁵⁰. Хоч би якого питання стосувалися ці «мнения», для згадки про колегу (звісно, в негативному ключі) ніколи не бракувало місця. А вже коли йшлося про привід для особистих образ, тут автори взагалі не шкодували барв, пишучи, що Екземплярський буцімто вимагає встановлення «цензури» до «мнений» професора Голубєва⁵¹; що він паплюжить «пользующегося заслуженною репутацией благороднейшего и честнейшего» інспектора КДА, дозволяючи собі судження на кшталт: «Служить в академии вместе с профессором Богдашевским есть *омерзение*»⁵². Якщо останній епізод і справді мав місце, то, як свідчить сам синодальний «інформатор», за свій емоційний вигук у розпал чергової суперечки Екземплярський приніс публічне вибачення, «ссылаясь в оправдание на свою горячность», а Богдашевський це вибачення прийняв⁵³. На тому, здавалося б, і покласти край, але академічний «правдолюбець» іншої думки: «Разумеется, прощение дело хорошее: к нему мы обязываемся христианским долгом. Но прощение прощением, а факты-то остаются фактами»⁵⁴. Особисте «мнение» професора Голубєва з приводу згаданого інциденту видається більш ніж промовистим: «Что касается лично меня, то я по адресу проф. Экземплярского, которому *омерзительно* дышать одним воздухом с проф. Богдашевским, могу сказать одно: “Голубчик! *Скатертью дорога*”»⁵⁵.

Як бачимо, «справа Екземплярського», хоч і справила ефект грому серед ясного неба, насправді *визривала* у колі «некоторых почтенных представителей богословия», які тільки чекали нагоди й зручного приводу, аби розправитися із супротивником. До речі, про те, що справжньою причиною звільнення Екземплярського стали банальні інтриги, здогадувалися й обізнані з «боротьбою партій» у Київській духовній академії⁵⁶, і сам вигнанець. Коментуючи подію на прохання кореспондента «Киевской мысли», він зауважував:

Представители высшей церковной власти систематически вводятся в заблуждение некоторыми моими же коллегами, которые в закулисной борьбе со своими товарищами стремятся создать себе репутацию поборников «истинного» Православия в стенах академии⁵⁷.

Але якщо звичка «не називати імен» так і не зрадила колишнього професора, то це не означає, що він їх не знав. Добре знали їх і колеги Василя

⁵⁰ Див., зокрема: М. Поснов – Н. Глубоковському. 1911 год, 22 ноября // *Сосуд избранный*. С. 114.

⁵¹ *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1910 – 1911 учебный год*. С. 203 – 205.

⁵² Там само. С. 197.

⁵³ Там само. С. 198.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ С. Н. Булгаков – В. Ф. Эрну <19.03.1912. Москва – Рим> // *Взыскующие града*. – С. 452.

⁵⁷ *У проф. В. И. Экземплярского (из беседы)* // Киевская мысль. 1912, № 97.

Екземплярського, один з яких залишив про це цілком відверте свідчення: «Главными виновниками подлости были Д. Богдашевский и митрополит Флавиан, советником в деле написания доноса выступал С. Голубев»⁵⁸. Додамо, не останню роль у «справі» вочевидь відіграв і єп. Інокентій (Ястребов)⁵⁹.

На завершення залишається відзначити, що В. Екземплярський виявився не єдиною жертвою духовно-академічної боротьби: його «справа» потягла за собою ще чимало постраждалих. Передусім це студенти, які публічно підтримали свого «професора моральності», поплатившись за це стипендіями, ступенями⁶⁰ і подальшою кар'єрою, а також ціла низка його колег, що згідно з указом Св. Синоду від 13 квітня 1912 р. позбавлялися права входити у позацерковні і не затверджені духовною владою товариства⁶¹ (до їх переліку потрапили не тільки такі «підозрілі», як релігійно-філософські, а й навіть цілком «благонадійні» – на кшталт «Императорского русского военно-исторического», почесним головою якого був Микола П⁶²). Без сумніву, постраждав авторитет і самої Академії, перетвореної зусиллями доморощених інтриганів на «якое-то болото»⁶³, і Російська Православна Церква, піддана, за словами С. Булгакова, черговому «поруганню»⁶⁴.

Вигнанцеві не залишалось нічого іншого, як зосередитися на справах Київського релігійно-філософського товариства. У листопаді 1912 р. він

⁵⁸ ІР НБУВ. Ф. 225, спр. 4. Арк. 31 – 32 [рукопис зберігається у фонді Миколи Петрова].

⁵⁹ «Ректор академии, – наголошував Екземплярський, – ...не раз присутствовал на моих лекциях, следил за моими чтениями по официальным студенческим запискам и, как видно из “письма”, имел определенное суждение о направлении моей преподавательской деятельности. Между тем ни одного разу, ни даже полунамеком, он не дал мне понять, что считает мое преподавание ошибочным по направлению, а мою богословско-литературную деятельность вредною. Даже когда в начале ноября 1911 г. я имел случай сообщить ректору академии, что буду читать в религиозно-философском обществе свой реферат о Л. Н. Толстом и св. Иоанне Златоусте, то ректор академии не выразил ничего, кроме сожаления, что читаю я в религиозно-философском, а не в религиозно-просветительском обществе. ...Конечно, каждый следует голосу своей совести, но мне кажется, что эта таинственность и поспешность суда надо мною с несомненностью говорит о желании сделать все возможное, чтобы лишить меня законного права, принадлежащего каждому человеку... быть выслушанным прежде окончательного решения касающегося его дела» (Экземплярский В. И. *Несколько слов уволенного профессора*. С. 7 – 8).

⁶⁰ Ступінь магістра присвоїли тільки трьом випускникам 1912 р.

⁶¹ *Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1911 – 1912 учебный год* // Труды КДА. – 1913, № 1. С. 51 – 52.

⁶² Завитневич В. *Новое распоряжение Св. Синода. (Письмо в редакцию)* // Киевская мысль. 1912, № 127.

⁶³ М. Поснов – Н. Глубоковскому. 1912 год, 15 июня // *Сосуд избранный*. С. 122.

⁶⁴ С. Н. Булгаков – В. Ф. Эрну <19.03.1912. Москва – Рим> // *Взыскующие града*. С. 452.

став його головою, згодом заснувавши друкований орган і видавництво «Христианская мысль», чим (немає лиха без добра) чимало посприяв справі релігійно-філософської просвіти і розвитку релігійно-філософської думки. Його вимушене «вигнання» скінчилося тільки після Лютневої революції: у березні 1917 р. академічна Рада поновила на посаді й у своєму складі «преданнейшого сына Православной Церкви и Киевской Академии»⁶⁵. Св. Синод, затвердивши це рішення, тим самим реабілітував чесне ім'я київського професора і в черговий раз засвідчив абсурдність «справи Екземплярського», що виявилася, втім, яскравою ілюстрацією до проблеми взаємин між Євангелієм та життям.

Maryna Tkachuk

**What for He was Convicted?
(The History of V. I. Ekzempliarsky's Expulsion
from Kyiv Theological Academy)**

The article analyzes causes and consequences of famous religious philosopher and theologian Professor Vasily Ekzempliarsky's dismissal from Kyiv Theological academy (1912).

---

⁶⁵ Дело о разрешении восстановленному Святейшим Синодом в звании профессора В. Экземплярскому читать с начала текущего учебного года лекции по нравственному богословию // ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 3, спр. 3912. Арк. 1.